

C. KALENDA

VISUOMENINIO MORALINIO AUKLĖJIMO POREIKIO ATSIKIRADIMAS

Norint įtvirtinti komunistinius visuomeninius santykius morališkai, reikia teisingai suprasti ne tik naujų dorovinių principų turinį, bet ir jų socialinių funkcijų specifiką naujomis istorinėmis sąlygomis, išsiaiškinti istorines visuomeninio moralinio auklėjimo poreikio atsiradimo ir kitimo prielaidas. Tokio poreikio atsiradimas, kaip metodologinė problema, marksistinėje filosofinėje literatūroje iki šiol mažai tetrynėtas.

Pirmykštėje bendruomenėje dvasiniai žmonių ryšiai buvo organiškai įsipynę į materialinius-gamybinius ryšius. Morale dar nesudarė ypatingos papročių srities. Bendruomeninius papročius kiekvienas individas įsisaŃmonindavo praktiškai, kolektyviniame darbe ir vartojime. Pirmykščiam žmogui jo ir kolektyvo egzistavimo sąlygų tapatumas buvo akivaizdus, ir kolektyvinio gyvenimo normas jis priimdavo kaip savas, be kokio nors ypatingo jų pagrindimo ar įtikinėjimo. Jokie socialiniai veiksniai netemdė šių normų ryšio su individo materialinėmis gyvenimo sąlygomis. Bendruomenės narių veiklos tikslai ir uždaviniai, jų įgyvendinimo bei išsprendimo būdai buvo visiems aiškūs ir suprantami. Todėl žmonių tarpusavio santykių reguliavimas dar nebuvo ypatinga socialinė problema. Tokiomis sąlygomis, kaip tiksliai pastebėjo F. Engelsas, „jau viskas yra sureguliuota nuo amžių esančio papročio“¹.

Papročiai užkonservavo natūralius pirmųkščių žmonių veiklos bei elgesio būdus. Kokiai nors kitokiai kolektyvaus ar individualaus elgesio alternatyvai dar nebuvo materialinių prielaidų. Kol individo asmeniniai interesai netapo santykinai savarankiški, paprotinis jo elgesio normavimas tiesiogiai išreiškė bendrą visuomeninį interesą, ir elgesio moralumas nesiskyrė nuo jo tikslingumo. Individualinė ir socialinė būties formos sutapo. Todėl kiekvienas individas bendravo su kitu kaip lygus su lygiu.

Žinoma, nesant socialinių prieštaravimų ir pačiai moralei neišsiskyrus iš papročių visumos, moralinio auklėjimo, kaip specialios veiklos, sie-

¹ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 227.

kiančios individualinę būties formą suderinti su socialine, dar nebuvo. Individualūs papročių pažeidimai bendruomenėje nebuvo sistemingas reiškinys. Todėl kova su jais nesudarė ypatingos problemos, nes stichiškai kilęs prieštaravimas tarp kolektyvo ir atskiro jo nario negalėjo ilgai tęstis.

Moralinio auklėjimo poreikis atsirado, iš esmės pasikeitus visuomenės ekonominei struktūrai ir aplamai žmonių tarpusavio santykiams.

Objektyvus tų pakitimų pagrindas buvo gamybinių jėgų išsivystymas į aukštesnę pakopą, kurią apibūdina visuomeninis darbo pasidalijimas. Tai suardė bendruomenę kaip bendrai gaminantį ir bendrai vartojantį, t. y. tiesiogiai save apsirūpinantį kolektyvą. Ūkiniais vienetais pasidarė susijusios su tam tikra gamybinio darbo sritimi atskiros šeimos ir net pavieniai asmenys (pavyzdžiui, amatininkai), kurių gaminami produktai negalėjo patenkinti visų jų poreikių. Darėsi būtini mainai tarp skirtingais verslais užsiimančių gamintojų. Tiesioginį gamybinį žmonių ryšį pakeitė savarankiškų gamintojų tarpusavio priklausomybė.

Išsivysčius mainams, susidarė nuosavybės kaip privačios teisės institutas, kuris tapo gamybos produktų skirstymosi įrankiu ir drauge vartojimo prielaida. Dabar žmogus galėjo vartoti visa tai, kas jam priklausė, o kokiu būdu daiktai pateko į jo rankas — pats pasigamino ar mainais įsigijo, — vartojimo atžvilgiu neturėjo jokios reikšmės.

Jei anksčiau vartojimas bendro darbo pagrindu suriškavo individą su kolektyvu, tai dabar vartojimas nuosavybės teisės pagrindu atribojo individą nuo kolektyvo. Individas išsilaisvino iš visapusės ir smulkmeniškos pirmų kolekyvo valdžios bei reglamentacijos, jo veiklos ribos prasiplėtė, jis ėmė vis daugiau pasikliauti savimi, o ne kolektyvu. Aplinkybės, atribojusios individą nuo kolektyvo, leido jam suvokti save kaip skirtingą nuo visuomenės būtybę ir savarankišką elgesio subjektą.

Visuomenė virto privačių savininkų visuomene, kurioje kiekvienas individas vaikėsi savo interesų. Individualizmas tapo būtina individų įsivertinimo forma.

Tačiau dėl to, kad individai suprivatėjo, visuomenė, kaip apibrėžta visuma, neišnyko. Išorinės aplinkos, gamtos atžvilgiu visuomenė liko vienu gamybiniu subjektu bei kolektyvu, o individai — šio kolektyvo nariais. Visuomenė, kaip išaiškino K. Marksas, yra ne mechaninis individų agregatas, o dėsningai besivystanti žmonių veiklos sistema, kurioje pastarieji susiję įvairiausiais ryšiais ir kurios dėka individai įgyja priemones savo fiziniam ir dvasiniam vystymuisi. Žmonių bendrabūvio ypatybė yra ta, kad „kiekvienas aptarnauja kitą, kad aptarnautų save; kiekvienas abipusiškai naudojasi kitu kaip savo priemone“². Visuomenėje žmonės

² K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 46, ч. I, М., 1968, стр. 190.

tarsi papildoma vienas kitą, ir nė vienas individas negali egzistuoti, nesiremdamas kitais.

Vadinasi, tik viena visuomenė galėjo sudaryti žmogui jo egzistavimo ir vystymosi sąlygas. Su šiuo objektyviu faktu individai turėjo skaitytis, t. y. privalėjo atitinkamai reguliuoti savo elgesį, tramdyti savo individualizmą ir egoizmą.

Tačiau kalbamuoju laikotarpiu bendras visuomenės interesas betarpiškai neįėjo į privačius atskiro individo interesus. Tas bendras interesas, pasireiškęs individų, tarp kurių padalintas darbas, tarpusavio priklausomybė³, tik sudarė išorines sąlygas individui naudotis nuosavybės teise, tenkinant savo poreikius. Visuomenė virto tik priemone privatiems individo tikslams pasiekti. Šių interesų — visuomeninio ir asmeninio — nesutapimas buvo objektyvus pagrindas atsirasti prieštaravimui tarp individo ir visuomenės.

Dėl šio prieštaravimo socialinio reguliavimo sferoje iškilo uždavinys pajungti asmeninį interesą visuomeniniam, įveikti disharmoniją tarp žmonių. Tai buvo nauja funkcija, dėl kurios moralė ėmė išsiskirti į atskirą papročių sritį.

Nuosavybės teisės objektu virto ne tik vartojimo, bet ir gamybos priemonės. O ši aplinkybė, kaip atskleidė K. Marksas, sukėlė galias socialines pasekmes: atsirado išnaudojimas, žmogaus pavergimas, antagonistinės klasės. Visuomenės struktūra pasidarė sudėtinga. Nebrandūs gamybiniai santykiai izoliavo individą nuo kitų sudėtinių visuomenės dalių. Pasinaudojant K. Markso išsireiškimu, galima pasakyti, kad susidarė atskiros visuomenės visuomenėje⁴. Tokia padėtis dėsningai apsprendė tai, kad kiekviena klasė, luomas, kasta, profesija turėjo savo moralę. Empirinė dorovė, kuri vadovavo žmonėms kasdieninėje gyvenimo praktikoje, buvo labai marga ir skirtinga.

Išsivysčius nuosavybės teisei, pasikeitė ir moralinio vertinimo pobūdis. Individas ėmė figūruoti moralėje ne kaip žmogus apžiamai, bet kaip apibrėžta visuomeninė kategorija. Individo elgesio moralinis vertinimas priklausė nuo to, kokios klasės, grupės atstovu duotasis individas buvo, ir nuo to, kokios klasės, grupės atstovas jo elgesį vertino. Asmeninės žmogaus savybės neprarado savo reikšmės tik šeimoje, santykiuose su artimaisiais, o viešojoje sferoje jos buvo nustumtos į antrąjį planą. Lemiamą reikšmę čia turėjo socialinė individo padėtis, savo ruožtu sąlygota jo turtinės padėties.

Tokiomis sudėtingomis sąlygomis, kai individui teko santykiuoti su įvairių socialinių grupių atstovais, jo elgesio reguliavimas darėsi ypa-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в трех томах, т. I, М., 1970, стр. 24—25.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, М., 1955, стр. 403.

tinga problema. Visuomeninis, moralinis jauno žmogaus paruošimas gyvenimui jau nesutapo su specialiu technologiniu paruošimu. Atsirado moralinio auklėjimo poreikis.

Moraliniai reikalavimai buvo išreikšti paprastomis, visiems suprantamomis formulėmis — draudimais arba liepimais. Taip atsirado abstrakčios moralinės normos. Jos buvo tarytum moralinio auklėjimo programa, kuria remiantis, vaikai buvo mokomi skirti gera nuo blogo, dora nuo nedoro. Moralės sąvoka ėmė reikšti ne vien tam tikrą papročią, t. y. praktinio elgesio formų, sritį, bet ir normų, nurodančių, kaip reikia elgtis, koks turi būti nepriekaištingas, idealus elgesys, visumą.

Normų turinį lėmė moraliniai principai — visuomenės ekonominės struktūros sąlygoti žmonių tarpusavio santykiavimo pagrindai. Šie principai sudarė apibrėžtą istorinį moralės tipą arba viešpataujančią moralę, kuri klasinėje visuomenėje buvo klasinė.

Moraliniai principai reikalavo, kad individas ribotų save, atsisakytų dalies malonumų ir aukotų savo interesus kitų labui. Dėl to šiuos principus išreiškiančios normos atrodė suprivatėjusiam individui tarsi iš šalies padiktuotos ir svetimos. Žmogus privalėjo atitinkamai elgtis ne dėl to, kad tokį elgesį sąlygojo jo interesai, bet dėl to, kad tokio elgesio reikalavo moralė.

Visuomenės dorovinių reikalavimų suisorėjimas individo atžvilgiu silpnino pastarojo moralinio atsakingumo jausmą. Neturėdama atramos individo sąžinėje, moralė negalėjo atlikti jai skirtų socialinių funkcijų.

Kad moraliniai principai virstų asmeniniais žmonių įsitikinimais ir gyvenimiškais orientyrais, reikėjo specialių visuomenės pastangų. Moralinis auklėjimas tapo tam tikrų visuomeninių institutų (pavyzdžiui, valstybės, bažnyčios) ypatingo rūpinimosi objektu.

Didelį vaidmenį viešojo moralinio auklėjimo procese ėmė vaidinti religija ir filosofija.

Nutrūkus betarpiškam ryšiui tarp bendro visuomenės intereso ir asmeninių atskiro individo interesų, dorybė tarsi atsiskyrė nuo žmonių. Ji ėmė atrodyti jiems kaip kažkokia atskira, nesuprantama, ypatinga jėga. Todėl natūralu, kad moralinės normos, per kurias išreiškiamos moralinės vertybės, t. y. žmonių siektini doro gyvenimo tikslai, pirmiausia buvo įsišąmonintos religine forma. Pati religija, kaip masių tikėjimas, buvo su-svetimėjusių visuomeninių santykių pagimdyta, todėl ji labiausiai tiko ir šių santykių sąlygotam moralės turiniui suvokti bei įprasminti. Moralės normos buvo žmonių suprantamos ne kaip kilusios iš šio kintamo, nepastovaus, pilno neteisingumo, skriaudų bei nelygybės gyvenimo, bet kaip duotos dievo, absoliučios ir teisingiausios antgamtinės būtybės. Moralės srityje vietoj žmogaus protui suprantamo paaiškinimo, remiantis tam tikrais žemiškais pagrindais, įsigalėjo antgamtinės valios autoritetas: taip

dievas nori, ir viskas. Dieviškosios valios determinuotumo, jos vienokio ar kitokio pasielgimo motyvų klausimas tikinčiajai sąmonei neegzistuoja: jai belieka tik akiai klausyti.

Ilgainiui, vystantis klasinei visuomenei, viešpataujančios klasės apsišvietę sluoksniai nebesapatenkino paprastu, religiniu moralės motyvavimu. Dalykas tas, kad religija, būdama žmogaus bejėgiškumo gamtinės ir ypač socialinės stichijos akivaizdoje pačia paprasčiausia išraiška, yra daugiau tam tikra emocinė būseną. Neatsitiktinai K. Marksas vadino religiją „arba dar savęs nesuradusio, arba jau vėl save praradusio žmogaus sąmone ir jausmu“⁵. Praktiškai egzistuojanti kaip tradicija ir turinti psichinio įpročio jėgą, religija nėra jokia protu paremta teorija, loginio įrodinėjimo priemonė. Todėl ji nepaaiškina, nepagrindžia moralinių principų. Religija tikrai sukuria moralinių reikalavimų aiškumo, akivaizdumo iliuziją, kuria žmogus, neturėdamas kitos išeities, gali guostis. Neoperuodama kokiais nors teoriniais argumentais, o pasitenkindama vien nurodymu į antgamtinį autoritetą, pati religija yra reikalinga teorinio pagrindimo, pateisinimo žmogaus proto požiūriu.

Moraliniai principai pradėti pagrįsti tik tada, kai buvo išeita už socialinės psichologijos rėmų į pažinimo sferą. Dar senovėje filosofijos mokslo gelmėse susiformavo atskiras skyrius, tiriantis moralę — etika, kuri vėliau tapo savarankiška filosofine disciplina. Filosofija, be grynai pažintinės funkcijos, vaidino ne mažiau svarbų ideologinį vaidmenį. Aiškindama žmogaus vietą pasaulyje, ji kartu iškeldavo ir tuos tikslus, vardan kurių žmogus turėjo elgtis moraliai. Pačioje filosofijoje vykusio kova tarp materializmo ir idealizmo tiesiogiai lietu ne moralinių principų turinį, bet jų pagrindimo būdą. Idealistinė etika aiškino moralinių principų turinį tikslais, išeinančiais už visuomenės ir gamtos ribų. Vadinasi, ji vienaip ar kitaip gynė religiją. Materialistinė kryptis etikoje, priešingai, bandė paaiškinti moralinių principų prigimtį bei turinį, remdamasi socialine ar gamtine tikrove.

Tačiau klasinėje visuomenėje žmonių santykių susvetimėjimas sunkino moralės teorinį pagrindimą. Neatsitiktinai etikoje buvo giliai išsakinjusios religinės-teologinės pažiūros. O ir tose teorijose, kurių autoriai, nutraukdami ryšius su religija, bandydavo remtis žemišku pagrindu, nežiūrind tokių pastangų istorinio pažangumo, moralinio būtinumo įsisaminimas vistiek buvo iškreipto, iliuzorinio pobūdžio.

Žinoma, ideologų pastangos teoriškai įrodyti individui, kad būtina prisilaikyti moralinių principų ir kad tai naudinga, buvo efektyvios tiek, kiek pats individas buvo susipažinęs su filosofine problematika. Plačiosioms masėms dėl suprantamų aplinkybių filosofiniai argumentai netu-

⁵ „K. Marksas ir F. Engelsas apie religiją“, Vilnius, 1958, p. 31.

rėjo įtikinamosios galios. Jos moralines normas įsisavindavo daugiausia akiai, tikėdamos. Praktiniu požiūriu to pakako, nes svarbiau buvo moralinių reikalavimų vykdymas, o ne vienoks ar kitoks jų kilmės bei esmės įsisąmoninimas. Tuo labiau, kad teorinis moralinių principų bei normų pagrindimas buvo ne šių principų ir normų tvirtumo laidas, bet jų svetimumo individui išraiška. Nesąmoningas normų iškalimas ir pavertimas besąlygišku įpročiu dar ankstyvojoje žmogaus gyvenimo stadijoje buvo pakankama jų efektyvumo sąlyga, nes taip įsisavintos susvetimėjusios moralinės normos buvo apsaugotos nuo individo kritiško požiūrio.

Apie tokį moralinį auklėjimą ir jo rezultatus A. Lunačarskis savo laiku rašė: „Sąžinė buvo kuriama mummyse amžiais ir tūkstantmečiais, buvo kuriama ir patyrimu, ir žiauria visuomenine dresiruote, žynių grasinimais, senelių pamokymais; ji išaugo į iracionalią jėgą, visiškai tinkančią vadovavimuisi konservatyvioje visuomenėje, bet nepakenčiamą ir nereikalingą sąmoningam žmogui. Sąžinė leidžia daugybę šiuolaikinės kultūros baisių, bet ji prideda vidines kančias prie bausmių, kuriomis visuomenė užgriūva savo nusikaltėlių galvas. Motiną, pavogusią duonos alkaniems vaikams, gali kankinti sąžinė,— ji niekada nekankina savininko, sąžiningai sumažinusio atlyginimą arba išmetusio darbininkus į gatvę sunkiu sustingimo metu. Ji iš esmės yra senovinių pagrindų saugotoja ir minčių priešas“⁶.

Dogmatiškas moralinio auklėjimo pobūdis klasinėje visuomenėje negalėjo būti įveiktas vien subjektyviomis atskirų individų pastangomis, nors tokių mėginimų ir buvo. Šiuolaikinėje buržuazinėje visuomenėje ryškiausiai to siekia egzistencialistai. Tačiau tik socialistinė visuomenė, revoliucinės praktikos pagrindu formuodama savo narių mokslinę pasaulėžiūrą, gali įveikti šią moralinio auklėjimo ydą, objektyviai sąlygotą klasinių santykių. Komunistinis moralinis auklėjimas neturi nieko bendra su žmogaus „tempimu“ prie iš anksto nubrėžtos schemos. Bet kaip tik dėl to asmenybės moralinio ugdymo problemos pasidaro žymiai sudėtingesnės, negu jos buvo praityje.

⁶ А. Луначарский, Этюды критические и полемические, М., 1905, стр. 61—62.